

Een onbreekbare joodse dominee

Josef Wilhelm Bernard Cohen, 30 juni 1904 – 4 mei 1942

Josef Wilhelm Bernard (Joop) Cohen werd op 30 juni 1904 geboren in Amsterdam. Zijn vader, Barend Cohen, was werkloos en overleed op 7 november 1908, waardoor Elisabeth Polak haar enige kind alleen moest opvoeden. Het gezin was niet-praktiserend joods en had veel affiniteit met het socialisme. Josef was erg actief in de N.B.A.S. (Nederlandse Bond van Abtinent Studeerenden), de J.G.O.B. (Jongelieden Geheelonthouders Bond) en de P.I.A. (Praktisch-Idealisten-Associatie). Al op jonge leeftijd zette Cohen zich dermate in voor de jeugdbeweging dat hij bleef zitten en niet werd toegelaten tot de derde klas van het gymnasium. Hij werd leerling-verkoper in een boekhandel in Amsterdam, maar dat lag hem niet goed. Aan het Christelijk Gymnasium in Utrecht kon hij zijn studie vervolgen. Hier zou zijn interesse voor het christendom zijn gewekt, waarna hij zich hiertoe bekeerde. In 1925 ging Cohen theologie studeren aan de Universiteit Utrecht en werd daar lid van de studentenvereniging *Unitas S.R.*. *Unitas* stond voor gelijkwaardigheid van haar leden en daar kon Cohen zich goed in vinden. Mannen en vrouwen zaten in gemengde jaarclubs en de contributie was relatief laag, zodat iedereen lid kon worden.

Een principiële predikant

Na zijn studie in Utrecht vertrok Cohen naar Wapserveen, waar hij op 17 augustus 1930 zijn intrede deed als predikant bij de Nederlands Hervormde Kerk. In Wapserveen trouwde Cohen op 25 maart 1931 met Albertine Wilhelmina (Tine) Stuurman. Tine kwam uit een socialistisch Amsterdams gezin. De twee hadden elkaar ontmoet in de jeugdbeweging en deelden dezelfde pacifistische idealen. Het echtpaar kreeg drie zoons: Guido Balder (1932), Orpheus (1934) en Theseus Origines (1938).

De pacifistische en socialistische overtuiging die Cohen al in de jeugdbeweging liet zien, toonde hij ook in Wapserveen. Bij de inauguratie van de burgemeester van Havelte, waar Wapserveen onder viel, sprak Cohen in 1931 in een rede een aantal contro-versiële wensen uit. Cohen stelde dat de burgemeester in de eerste plaats de bevolking moest dienen en pas daarna zijn superieuren. Geïnspireerd door een beschrijving van het optreden van Max Havelaar betoogde Cohen dat hij zich, net als

Max Havelaar, moest realiseren dat er boven deze superieuren nog een hogere macht stond, namelijk God. Cohen ging zelfs nog een stap verder en sprak de hoop uit dat de burgemeester er in geval van oorlog van af zou zien om de lokale jongemannen op te roepen ten strijde te trekken. De rede van Cohen werd uitgebreid besproken in de lokale pers. Cohens geloof in het pacifisme komt hier duidelijk naar voren, want van een duidelijke oorlogs-dreiging was op dit moment namelijk nog helemaal geen sprake.

Tine en Joop.

Terwijl de rede uit 1931 alleen persaandacht opleverde, zorgde een preek in 1935 ervoor dat Cohen gearresteerd werd en veertien dagen in hechtenis werd genomen in de gevangenis in Leeuwarden. Hij werd aangeklaagd wegens 'opruiming, door op een voor het publiek vrij toegankelijke plaats, een ter plaatse verzameld talrijk publiek toe te spreken met een redevoering, waarvan de algemene strekking was dienstweigering en propaganda tegen de oorlog.'¹ Cohen verklaarde achteraf dat hij met zijn preek zijn toehoorders wilde laten voelen, 'dat een Christen, als hij dienst weigert, zich in gevaar begeeft en ik wilde hetzelfde risico op mij nemen.'² Cohens boodschap was vrijwel dezelfde als in 1931, maar zijn arrestatie laat zien dat de situatie in Nederland sterk was gewijzigd. Cohens preek werd veel serieuzer genomen en de gevolgen waren dat ook.

¹ W. Schregardus, *Gods woord als vuur* (1949), 18.

² *Ibidem*.

Twee weken cel weerhielden Cohen er niet van om vanuit zijn eigen pacifistische en christelijke geloofsovertuiging maatschappijkritisch te blijven handelen. Op 8 maart 1936 sprak hij tijdens een preek in de Grote Kerk in Dokkum naar aanleiding van luchtbeschermingsoefeningen over “de twee boosaardige geesten” in het luchtruim, winstbejag en angst. Hij riep op tot een pacifistische bestrijding van deze twee demonen, ‘met de wapenrusting die God geeft: geloof, hoop, liefde, waarheid, gerechtigheid’.³ Dit keer werd Cohen niet opgepakt, maar de preek, gepubliceerd in een boekje, werd wel in beslag genomen. Op 14 maart 1936 gaf de officier van justitie de publicatie weer vrij.

De inbeslaggenomen preek van 8 maart 1936, met en zonder sticker.

Cohen kwam in botsing met het Nederlandse gezag omdat hij niet schroomde zijn mening te geven. In zijn preek over de boosaardige geesten in het luchtruim legde Cohen de nadruk op de hypocrisie van de luchtbeschermingsoefeningen. Hij legde een link tussen de producenten van de bommen en de gasmaskers die tegen deze bommen bescherming moesten bieden. Die producenten waren volgens hem één en dezelfde. Deze ‘kapitalisten’ betichtte hij ronduit van winstbejag. Cohen hekelde de Nederlandse staat die zou meewerken aan deze praktijken en hij beschuldigde de staat indirect van corruptie. Tot een nieuwe arrestatie leidde dit echter niet.

Een maatschappelijke rol onder druk

Uit de preken van Cohen en zijn verhoorverslagen komt naar voren dat hij zelf vond dat hij een belangrijke positie bekleedde met een zekere verantwoordelijkheid naar de bevolking toe. Zijn rol was niet slechts die van een religieuze voorganger. Hij had ook de verantwoordelijkheid om zijn gemeente erop te wijzen wat er in de wereld aan de hand was, en, wellicht nog belangrijker, wat de gevolgen voor zijn toehoorders konden zijn. Het is duidelijk dat deze boodschap beïnvloed werd door zijn pacifistische levenshouding. Ook na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zou Cohen trouw blijven aan zijn idealen en blijven prediken voor een geweldloze oplossing.

Naar aanleiding van een preek op 3 september 1939 werd Cohen ondervraagd door de politie omdat hij zou hebben opgeroepen tot dienstweigering, en zelfs zou hebben gezegd: “je kunt je beter voor je kop laten schieten, dan in dienst gaan.”⁴ Zes getuigen werden gehoord. Hen werd gevraagd of Cohen daadwerkelijk had opgeroepen om dienst te weigeren. Geen van de ondervraagden gaf dit volledig toe. Ze draaiden er omheen door te zeggen dat ze niet dachten dat Cohen het echt zo verwoord had, dat ze niet hadden opgelet of, zoals de koster zei:

‘Wanneer u mij vraagt waarover dominé COHEN gepreekt heeft dien morgen, dan moet ik U helaas antwoorden dat ik U hierover niet kan inlichten. Ik luister niet meer naar de preeken van COHEN. Ik heb een zoodanige ruzie met hem gehad, dat ik daar niet meer naar luister. Als ik slapen kan, ga ik slapen. Ik moet in de kerk zijn, in verband met mijn kosterchap, anders kwam ik niet als COHEN preekte.’⁵

Cohen werd zelf ook ondervraagd over de kwestie. Zijn principiële aard komt in het proces-verbaal duidelijk naar voren. De manier waarop hij redeneerde, laat zien dat hij wist dat hij op zijn hoede moest zijn:

‘Ik heb ervoor opgepast, dat ik de dingen niet zoo zei, dat er direct aansporing in zat – wel heb ik de dingen scherp gezegd – en wel hierom – wat betreft het niet-aansporen – omdat dit een besluit moet zijn van het volledige geweten, een besluit dat het volledige geweten van den mensch vraagt. [...] Ik geloof ook dat dienstweigering de eenige weg is voor een bekeerd Christenmensch. Dat hij enkel omdat ik het zou zeggen tot dienstweigering zou overgaan, geloof ik niet. Ik kan iemand tot een kleinigheid aansporen, maar dit eischt het offer van een geheel leven. Indien ik zou denken, dat hij, op mijn woord, hiertoe zou overgaan zou ik een dwaas zijn.’⁶

Het is duidelijk dat Cohen zich er scherp van bewust was waar de grenzen van de vrijheid van meningsuiting op dat moment lagen. Terugblikkend op zijn arrestatie in 1935 zei hij namelijk: ‘Ik heb mij vier jaar terug laten gaan. Ik heb mij toen bloot gegeven en ik heb dat enkel gedaan om de mensch te toonen dat de redeneering “jullie domine’s praten maar wat, doch jullie blijven zelf buiten schot” niet juist was. Nadien heb ik er steeds voor gewaakt in dit opzicht niet meer zoover te gaan. Ik vind eenmaal voldoende.’⁷

Een stap te ver onder Duits gezag

Na de Duitse inval nam de druk op de gemeenschap toe. In de kerkenraad werd bijvoorbeeld gesproken over de verduisteringsplicht en de kolenrantsoenering.⁸ Orpheus Cohen vertelde tijdens een gesprek over zijn vader dat de openbare school werd geconfisqueerd door de *Wehrmacht*.⁹ Het gevolg hiervan was dat kinderen zich een groot deel van de tijd zelf moesten vermaken.

Cohen liet zich ook door de Duitse bezetter niet in een hoek drukken. Tijdens zijn preken bleef hij voor zijn idealen uitkomen en na een boetepreek op 11 mei 1941 werd hij verhoord door de *Sicherheitsdienst* (SD). Hij mocht weer gaan, maar enige zondagen later, na de preek van 15 juni 1941, liep het anders. Die dag voelde Cohen het net om zich sluiten. In de preek zei Cohen dat er een verrader in de kerk zat, achter een pilaar, en hij voorspelde dat die hem aan zou geven. Dit was inderdaad het geval. De directeur van het gasbedrijf, die tevens NSB’er was, verraadde hem.

Cohen was, ondanks de mogelijke gevolgen die aan zijn openhartige preken verbonden waren, volhardend in zijn geloof en zijn pacifistische overtuiging. Kort na de oorlog schreef W. Schregardus een beknopte biografie over haar vriend en

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ Notulen kerkenraadsvergadering NH Kerk Dokkum, 10 september 1940.

⁹ Gesprek met Orpheus Cohen, 12 februari 2016.

³ J.W.B. Cohen, *De boosaardige geesten in het luchtruim* (1936), 14-15.

⁴ Streekarchivariaat Noordoost-Friesland, Gem. Politie Dokkum, 8061 1.751, proces-verbaal 4 september 1939.

leermeester Cohen. Volgens haar zou Cohen in zijn preek gezegd hebben:

“Wat kunnen mensen doen? Geweldig veel. Ze kunnen je brodeloos maken. Je gezin stuk slaan. Ze kunnen je in de gevangenis zetten, martelen en doden. Ze kunnen de aarde vervullen met bloed en tranen. Wat kunnen mensen doen aan de gelovige, die uit de opstanding leeft, dat is uit die hogere en zichtbare werkelijkheid? Geloof is: Christus gehoorzamen tot op het Kruis. Levende in dat geloof ontvangen we de Heilige Geest en in de Heilige Geest, de Vrijheid, dat is de onaantastbaarheid.” Naar aanleiding hiervan vroeg iemand hem: “Dat zegt U nu wel, maar kunt U het ook?” Waarop hij antwoordde: “Ik hoop het.”¹⁰

Grote Kerk (Sint Martinuskerk) in Dokkum.

Arrestatie

Op 22 juli 1941 werd Cohen gearresteerd. Orpheus Cohen was toen zes jaar oud, maar herinnert zich het tafereel nog goed. Tegen de avond kwam de SD naar de pastorie, maar trof Cohen niet thuis. Tine zei dat haar man bij de bijeenkomst van de kring van predikanten was, een dorp verderop. De mannen vertrokken. Tine stapte op de fiets om haar man te waarschuwen. Ze kwam te laat. De mannen waren er eerder en arresteerden hem.

Cohen mocht nog even langs huis om een aantal spullen te halen. Orpheus herinnert zich dat één van de mannen op het toilet ging zitten om te zorgen dat Cohen niet zou ontsnappen via het raam. Tegen de tijd dat Cohen zijn spullen bij elkaar had en werd meegenomen, had de hele stad zich verzameld op het plein en zagen ze hoe hij werd afgevoerd naar de gevangenis in Leeuwarden. Volgens Herman Noordergraaf antwoordde Cohen tijdens zijn verhoor op de vraag waarom hij zo had gesproken tijdens zijn preek, ‘om iemand goed te laten weten, dat ik, wat ik gezegd heb, volledig voor mijn rekening neem.’¹¹

Dachau

Cohen werd afgevoerd naar concentratiekamp Dachau, waar hij op 3 oktober 1941 aankwam. In Blok 9, het toegangsblok waar nieuwkomers wachtten op hun definitieve plaatsing in het kamp, ontmoette hij pater Othmarus. Othmarus overleefde Dachau en schreef na de oorlog aan Tine Cohen:

‘Enkele dagen na mij, juist herinner ik me niet meer, vermoedelijk 24 september kwam Uw man. Toen hij binnengebracht werd in de slaapzaal (we waren al in bed) met enkele andere nieuwelingen werd hij door de

communistiche medegevangene kamerbaas belachelijk gemaakt als “Jood”. Hij bleef rustig, kalm-waardig. Uw man was iemand met een fijn besnaard gemoed, voelde het diep, maar wist zich altijd waardig te houden. Ik heb in die dagen op blok 9 (waar we als nieuweling bleven, tot we definitief op de voor elk van ons bestemde blok kwamen) veel met hem gesproken. Hij rekende toen al op de dood. Ik had menselijkerwijs ook weinig hoop. Hij sprak over U, zijn gemeente, nooit over zichzelf. Alleen hoopte hij spoedig met mij op het blok der geestelijken te komen om hogere gesprekken te horen der medegevangenen als over de honger, enz.’¹²

Kort na hun ontmoeting scheidden hun wegen; Othmarus werd overgebracht naar blok 28 en 30, waar geestelijken gevangen zaten; Cohen was voor de nazi’s bovenal een ‘Jood’ en kwam daarom terecht in blok 15, waar Joden, Jehova’s Getuigen en gestraften zaten.

In blok 15 ontmoette Cohen Sef Kurstjens. De mannen bouwden een sterke band op. Sef was een stuk jonger dan Cohen, 24 jaar, en beschouwde Cohen als een vaderfiguur. De twee spraken over thuis, het geloof, toekomstplannen, Cohens fietstocht naar Parijs en allerlei andere zaken.¹³ Sef werd vrijgelaten op 10 april 1942.

Net als de andere gevangenen moest Cohen in Dachau dwangarbeid verrichtten. Othmarus merkte hierover in zijn brief aan Tine Cohen op:

‘Ik geloof niet dat hij het slechter had als, zelfs iets beter dan wij. Ja, zij moeten eigenlijk op blok 15 harder werken en minder eten. Doch wij, geestelijken van blok 28 en 30 moesten, dank de haat van de SS en Communistische medegevangenen-opzichters, zéér zéér zwaar werken en weinig eten. Zijn eten was als het onze. Doch hij liep als geestelijke verloren tussen de leken daar. Zij behoefde slechts zelden te werken en dan licht werk in onze ogen, b.v. sneeuw opruimen op een blok. Als ze dan werkloos waren, stonden ze bloot aan kleine plagerijen: bed in orde, kastje schoon enz. Doch het was geen vergelijking met het zware werk bij ons.’¹⁴

De gedachte aan zijn gezin hield Cohen in het kamp op de been. Kurstjens schreef: ‘Ik zie hem steeds voor me, zoals hij me het dierbaarst was, in z’n ogen de wijde rust der grage berusting, maar toch ook zijn vaste wil om voor z’n vrouw en kinderen eruit te komen.’¹⁵ In het kamp ontving Cohen verschillende keren post van hen, waaronder een foto van het hele gezin, die Tine speciaal voor hem had laten maken.

Ook uit zijn geloof bleef Cohen nog altijd kracht putten. Kurstjens schreef in één van de brieven aan Tine: ‘Vooral die momenten toen de lente kwam, en daarmee de zon! Wat konden we genieten als we voelden dat er nog waarachtige warmte (d.i. = liefde) bestond, en beiden glimlachten we, want waarvandaan kon die anders komen dan van boven.’¹⁶

Zelfs in de mensen om hem heen bleef Cohen vertrouwen houden, aldus Kurstjens: ‘Als hij in de Fuchsbau (kelder) lang genoeg getergd was, dat ik het soms niet meer aan kon zien, kwam hij na verloop van tijd weer bij me met de woorden:

¹² Brief Pater Othmarus O.M. Cap. aan mevrouw Cohen-Stuurman, 21 juli 1945.

¹³ Brief Sef Kurstjens aan Tine Cohen-Stuurman, 15 maart 1943.

¹⁴ Brief Pater Othmarus aan Tine Cohen-Stuurman, 3 september 1945.

¹⁵ Brief Sef Kurstjens aan Tine Cohen-Stuurman, oktober 1942.

¹⁶ Brief Sef Kurstjens aan Tine Cohen-Stuurman, 12 april 1943.

¹⁰ Schregardus, *Gods woord als vuur*, 20.

¹¹ H. Noordergraaf, ‘J.W.B. Cohen, christen-pacifistisch predikant in Dokkum (1935-1942)’, *De Vrije Fries* (2007).

“Hè hè, dat hebben we weer gehad”, en tot conclusie: “’t zijn toch zo’n kwaai kerels niet!” Hij wist in ieder mens een ziel te vinden en uit die ziel altijd iets goeds te delven.’

De gezinsfoto die Cohen ontving: Tine met de kinderen.

Ondanks zijn vertrouwen in de mensheid en in God werd Cohen begin mei 1942 met 560 andere gevangenen op transport gesteld naar Schloss Hartheim. In dit kasteel, dicht bij Linz in Oostenrijk, zijn tijdens het T4-euthanasieprogramma en het 14f13-programma zo’n 18.000 mensen vermoord. De T4-acties waren gericht op het vermoorden van geestelijk gehandicapten en ongeneeslijk zieken. Nadat dit programma was stopgezet omdat het onder de Duitse bevolking te veel onrust opriep, kreeg het in de concentratiekampen een vervolg als *Sonderbehandlung 14f13*. Dit programma kwam neer op het vermoorden van ‘arbeidsongeschikte’ gevangenen in speciale instellingen zoals Schloss Hartheim. ‘14f’ in de code 14f13 maakte ingewijden duidelijk dat het om een sterfgeval in het concentratiekamp ging, terwijl het getal 13 duidelijk maakte wat de doodsoorzaak was: vergassing. Volgens het misleidende officiële overlijdensbericht dat Tine al tijdens de oorlog ontving, overleed Cohen op 23 mei 1942 om 16.40 uur in Dachau aan een longontsteking. Pas na de oorlog werd duidelijk dat hij was overgebracht naar Schloss Hartheim, en daar direct na aankomst op 4 mei 1942 was vermoord.

Een dapper thuisfront

Tine Cohen-Stuurman bleef na de arrestatie van haar man achter in Dokkum samen met haar drie zoontjes. Toen zij bericht kreeg van het overlijden van haar echtgenoot ging zij samen met een bevriende predikant uit een naburig dorp naar Leeuwarden voor het overlijdenscertificaat. Via de burgermeester van Leeuwarden kon ze dit toegestuurd krijgen. Hiervoor moest de gemeente Dokkum 0,60 *Reichsmark* overmaken als vergoeding, en nog 0,25 *Reichsmark* om de portokosten vanuit Dachau te vergoeden. Binnen korte tijd was het nieuws over het overlijden van Cohen bekend in de hele stad. In de kerkenraadsvergadering van 3 juni werd kort stilgestaan bij zijn overlijden.¹⁷

Tine en de kinderen bleven na het overlijden van Cohen in de pastorie wonen. Hoewel ze op de hoogte was van de mogelijke gevolgen en wist wat er met haar echtgenoot was gebeurd, hield

ook Tine vast aan haar overtuiging. Een korte tijd was er een joods meisje bij haar in huis ondergedoken, dat dienst deed als dienstmeisje. Hierdoor, en doordat ze geen uitgesproken joods uiterlijk had, kon ze gewoon rondlopen zonder dat dit achterdocht wekte. Dit was niet het enige verzet dat Tine pleegde. Later overnachtten er regelmatig leden van een verzetsgroep in de pastorie, die onder andere bonkaarten naar Friesland smokkelden. Alleen Tine wist hiervan. Orpheus herinnert zich dat de kinderen nooit iets gemerkt hebben van de nachtelijke bezoekers.

Het optreden van Tine na het overlijden van haar man laat zien dat ze hun ideologische overtuiging en sterke geest deelden. Zowel Othmarus, Kurstjens als Orpheus en zijn vrouw onderschrijven dit. Uit een brief van pater Othmarus blijkt dat Tine hem heeft gevraagd wat er in Dachau precies is gebeurd. Hij begint zijn antwoord met de openingszin: ‘U zijt, dat merk ik al, de sterke vrouw die alles verdragen kan.’¹⁸ Othmarus zet in de brief gedetailleerd uiteen hoe de gevangenen in Dachau op de hoogte waren van het invalidentransport, waar dat aan gelijk stond, en dat ook Cohen dit is overkomen. Voor Othmarus was de toon van de brief van Tine aanleiding om haar het hele verhaal te vertellen: ‘Ik had het kunnen verzwijgen – andere mensen vertel ik zulke dood niet – U weet wel, Uw brief was mij een reden het te doen.’¹⁹

Uit de brieven van Sef Kurstjens spreekt vooral een enorm respect en bewondering voor Cohen. Tine begreep welke band Sef met haar man had gekregen en stuurde hem een aantal boeken van Cohen, waarover de twee in Dachau hadden gesproken. Sef schreef: ‘Ik ben er erg blij mee, omdat ik iets meer van Joop om me heen heb. Verder ben ik nog blijer, dat ik in contact ben kunnen komen met jou, jij hebt beslist zijn geest geerfd, en ook ik wil zijn geest in me wakker houden.’²⁰

In zijn brieven aan Tine prees Kurstjens het dappere thuisfront, dat voortleefde in de geest van Joop Cohen:

‘Ik ben je in mijn gedachten maar steeds blijven vergelijken met een duikelaartje, dat zich ondanks alle opgelopen klappen tenslotte stabiliseert, en opricht, en rustig wordt. Je kunt ’t en moet ’t om je kinderen en om hem, die iedere morgen en iedere avond, trouwens de hele dag en ’n stuk v. d. nacht bij je is. Ook van mij krijgt hij iedere avond ’n stuk gedachten en een stuk gebed, omdat ik nog nooit iemand ontmoette, die zo ongecompliceerd vol goede, edele en reine bedoelingen was als hij. Veel van m’n kampeven ben ik vergeten, maar Joop zal me eeuwig bijblijven. Ik hoop dat ik voor hem heb kunnen zijn dat wat hij me noemde: ‘mijn zoon’. [...] Met weemoed draag je hem (=Joop) in je hart, maar Tine, vooral ook met trots, want hij storf om jou, voor jou en je kinderen, waarover hij zo kon spreken als hij deed. [...] Eens zul je hem terugzien. Bereid je daarop voor, en vooral wees trots op hem.’²¹

Geschreven door Anne-Lise Bobeldijk (1989) voor het herinneringsboek in de Verzoeningskerk in de Gedenkstätte Dachau.

Meppel, 21 oktober 2016

Orpheus Cohen

Anne-Lise Bobeldijk

¹⁷ Notulen kerkenraadsvergadering, 3 juni 1942.

¹⁸ Brief Pater Othmarus O.M. Cap. aan mevrouw Cohen-Stuurman, 21 juli 1945.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Brief van Sef Kurstjens aan Tine Cohen-Stuurman, 26 februari 1944.

²¹ Brief van Sef Kurstjens aan Tine Cohen-Stuurman, 21 december 1943.